

18. Yüzyılda İstanbul Camilerine Batı Etkisiyle Gelen Yenilikler

Nurcan İNCİ

16. yüzyılda Sinan'ın meydana getirmiş olduğu klasik üslup, onun yetiştirdiği öğrenciler tarafından 17. yüzyıl sonlarına kadar etkisini göstermiştir. 1663 yılında tamamlanan İstanbul'daki Yeni Cami, Sinan üslubu ile yetişen kuşağın son büyük eseridir.⁽¹⁾

17. yüzyıl Osmanlı mimarisinin, 18. yüzyıldaki görüntüsü oldukça değişik özellikleri beraberinde getirmiştir. Bu durum, Osmanlı toplum yapısıyla yakından ilgilidir. 18. yüzyılda batı, özellikle Fransa ile ilişkilerin gittikçe artması, yeni kurumların oluşturulması mimari alana da yepyeni görüşler getirmiştir.⁽²⁾

Böylece, 17. yüzyıl sonlarından itibaren Sinan'ın ciddi üslubuna karşı uyanan tepki, Sultan III. Ahmet (1703 - 1730) zamanından başlayarak yeni bir üslubun doğmasına yol açmıştır. 18. yüzyıldaki bu farklı üslup, 1703 - 1730 yılları arasında Lale Devri⁽³⁾ ve 1730 - 1805 yılları arasında Barok ve Rokoko etkili devir diye iki dönemde ele alınabilir.⁽⁴⁾

18. yüzyıl başlarından itibaren Klasik Osmanlı mimari anlayışına yabancı olan ve daha ziyade dekorasyon alanında kalan, bu yeni üslubun başlıca özellikleri İstanbul yapılarında en etkin biçimde görülmeye başlar.⁽⁵⁾

III. Ahmet döneminden itibaren ortaya çıkan bu üslubun mekan mimarisiyle ilgisinden çok, mimari dekorasyonda etkin olduğu görülür.⁽⁶⁾ III. Ahmet döneminde batı ile ilişkilerin güçlendiği yıllarda özellikle İstanbul'da daha çok sivil mimaride olmak üzere, yoğun bir mimari çalışmanın varlığına tanık oluyoruz. Kağıthane olayı⁽⁷⁾ gibi büyük bir kısmı günümüze ulaşmayan bu çalışmalar, tam olarak değerlendirme olanağı bulunmasa da kaynaklara göre Fransız Rokokosunun etkisinde yapılar olduğu bilinmektedir ki, bu da Fransa ile ilişkilerin kuvvetlenmesiyle ilgili olaydır.⁽⁸⁾ Aslında 18. yüzyıl Lale Devrinde, Osmanlı mimarisinde, tama-

men bir başkalaşım olduğundan söz edilemez. Ancak Baroğun daha sonraki yıllarda benimsenmesi için gerekli olan özellikler daha Lale Devrinde başlamış ve bu doğrultuda gelişmiştir.⁽⁹⁾

I. Mahmut (1730 - 1754) döneminde, mimari-de bezemede farklılaşmanın yanı sıra, 16. yüzyıldan gelen klasik, simetrik düzenlemelerin yavaş yavaş değiştiği gözlemlenmektedir.⁽¹⁰⁾ Artık yabancı etki (Barok) kendini belli etmeye yoğun bir şekilde başlamıştır. Bu durum III. Osman (1754 - 1757) döneminde de devam eder.⁽¹¹⁾ Aslında III. Osman döneminde, siyasal olarak dışı

(1) ASLANAPA, O., Türk ve İslâm Sanatı, İst. 1973, s. 108.

(2) SÖZEN, M., Türk Mimârisinin Gelişimi ve Mimar Sinan, İst. 1975, s. 284.

(3) Geniş Bilgi İçin Bak: ALTINAY A. R., Lale Devri, İst. 1973

(4) ASLANAPA O., a.g.e., İst. 1973, s. 108

(5) KUBAN D., Türk Barok Mimarisi Hakkında Bir Deneme, İst. 1954, s. 5

(6) ASLANAPA O., a.g.e., İst. 1973, s. 108

(7) Geniş Bilgi İçin Bak: CEZAR M., Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi, İst. 1972, s. 4

'''III. Ahmet'in bir fermanı ile Kağıthane'de geniş bir arazi köşkler, bahçeler yaparak burasının imarı şartıyla saray mensuplarına verilmiştir. Bu sayede Kağıthane Vadisi, Kağıthane Deresi'nin iki tarafı, kısa zamanda zarf ahşap köşkler güzel bahçelerle donanmış ve bir zevk, eğlence yeri olmuştur. Yapılan köşkerin sayısı 170'i bulmuştur. 1728 yılında İstanbul'a gelmiş olan Fransız Elçisi Marquis De Villoeuve'un İbrahim Paşa ile ilk görüşmesine dair bilgi verilirken Paşa'nın kendisine Versay'ı sorduğu ve Kağıthane'de Versay'daki gibi bahçeler yaptırdığını söylediği kaydolunur. Lale Devri, Patrona İsyanı (1730) ile kapanırken, isyan sonucunda Kağıthane'deki binalar da yok olmuştur.

(8) SÖZEN M., a.g.e., İst. 1975, s. 284

(9) AREL A., 18. yüzyıl Osmanlı Mimarisinde Batılılaşma Süreci, İst. 1978, s. 40 - 104

(10) DENEL S., Batılılaşma Sürecinde İstanbul'da Tasarım ve Mekanlarda Değişme ve Nedenleri, Ank.1982, s.21

(11) AREL A., a.g.e., İst. 1978, s. 40 - 104

açılmaya karşı koyma olmuşsa da, mimari alanda biçimsel olarak artık sadece ayrıntılarda değil, binanın iç ve dış mekanında, tüm mimari elemanlarda barok özelliklerin benimsendiği görülür.

Batıdan daha çok teknik yardımların alındığı⁽¹²⁾ III. Mustafa (1757 - 1774) dönemi de barok etkilidir. Ancak barok biçimler yerli mimarların elinde durulmuştur. Osmanlı mimari geleneğine aykırı düşmeyen formlara dönüşmüştür.⁽¹³⁾

Barok motiflerin, yeni düzenlemeler içinde bir 18. yüzyıl özelliği olarak belirlediği I. Abdülhamit (1774 - 1789) döneminde ise yapılar üzerindeki motiflerin sayıları artmış, kalabalık bir görünüm ortaya çıkmıştır.⁽¹⁴⁾ I. Abdülhamit'in saltanatı döneminde, anıtsal bir mimarinin gelişmesinden çok III. Mustafa devrinde hızını yitiren bu yenileşme hareketlerinin yeniden hızlanması sağlanmıştır.

Daha bir sistemin dikkati çektiği III. Selim (1789 - 1807) döneminde mimarlıkla dekorasyon arasındaki kararsızlık kalkmış gibidir. Genel tutum süslemeyi mimariye bağımlı kılmaya yönelmiştir.⁽¹⁵⁾ Böylece III. Selim döneminin özelliği, önceleri süslemeyle giren batılı motif ve biçimlerin artık yapıya ekleme olmaktan çıkıp, mimariyle bütünlük sağlayacak şekilde kullanılmaya başlanmasıdır.⁽¹⁶⁾

İşte, 18. yüzyılda başlayıp, 19. yüzyıl boyunca devam eden bu batıya yönelik "Batılılaşma Hareketi" şeklinde adlandırılmıştır. Bu hareketlerde herşeyden önce, devleti yıkılmaktan kurtarmak amaç edilmiştir. Onun için bu hareketler daha çok kültürel değişmeyi hedef tutan bir çalışma değil, birinci derecede askeri islahat ve buna benzer problemleri kapsayan hareketler olmuştur. Ancak bu hareketler arasındaki etkileşim kültür ve sanat değişimini de beraberinde getirmiştir.⁽¹⁷⁾ Sosyal yapıdaki bu değişimlerde, yeni bir zihniyetin doğmasına neden olmuştur.⁽¹⁸⁾ 1720 yılında Paris'e elçi olarak giden 28. Mehmet Çelebi olayı,⁽¹⁹⁾ ve 1727 yılında matbaanın kurulması olayı, bu yeni zihniyetin belirtisidir.⁽²⁰⁾ İstanbul'a gelen yabancı elçiler⁽²¹⁾ ve beraberinde getirdikleri ilim adamları, ressamı da bu yabancı hareketlerin Osmanlı ülkesine girmesine neden olan, 18. yüzyıl başlarının önemli olaylarındandır.

Kısaca, her ne kadar 17. yüzyıl sonlarından itibaren yavaş yavaş Avrupa etkisi İstanbul'da başlamışsa da, asıl 18. yüzyıldan itibaren Osmanlı mimarisinin batı etkisine girdiği kabul edilir. Aslında, 18. yüzyılda Osmanlı mimarisi yine de gerçek bir batılılaşma içerisinde değil fakat batılılaşmayı kaçınılmaz kılan bir hazırlık dönemi içerisinde.⁽²²⁾ Bu dönem içinde yüklü bezeme motifleri kullanılmış, Klasik Osmanlı motifleri yerlerini, Avrupalı Barok motiflere bırakmış-

tır. Ancak mimaride batılı motifler yer almış olmasına karşın bunlar Avrupa'daki örneklerden ayrılık taşımaktadır. Yabancı motifler klasik şema üzerinde yer almıştır. Bu yüzden de bu dönem üslubu Türk-Barok üslubu olarak adlandırılmıştır.⁽²³⁾ Bilinen klasik plan şeması üzerinde yer alan bu yabancı motifler, 18. yüzyıl Osmanlı mimarisine değişik bir görünüm kazandırmıştır.

18. YÜZYIL İSTANBUL CAMİLERİNİN LİSTESİ

18. yüzyılda başlayıp, 19. yüzyıl boyunca devam eden batı etkisi, Osmanlı toplum yapısında siyasal, sosyal ve ekonomik alanda bir çok değişimlere neden olmuştur. Bu yüzyıllar Osmanlı Devleti'nin gerilemesini ve çöküşünü kapsamaktadır. Batı etkisiyle gelen bu değişim, doğal olarak mimariyi de etkilemiştir. Bu etkinin en belirgin örnekleri İstanbul Camilerinde görülmektedir.

Toparlanmaya çalışılan 18. yüzyıl İstanbul camilerinin hepsi, tabi ki batı etkisini yoğun şekilde yansıtan örnekler değildir. Bu yabancı etkiler mescit türü kimi ufak yapılarda, hiç görülmezken, kimi camilerde etkiler tek tük görülmektedir. Ancak Sultanların yaptırdıkları camilerde batı etkisini yansıtan yabancı formlar yoğunluktadır.

III. AHMET DÖNEMİ (1703 - 1730)

1 - KAPTAN İBRAHİM PAŞA CAMİİ: (1707)

Bayezid, Üniversite Kütüphanesi yanında olup, Kaptan-ı Derya Sadrazam İbrahim Paşa tarafından yaptırılmıştır.

2 - CEDİT (YENİ) VALİDE CAMİİ: (1708-1710)

Üsküdar, İskele Caddesinde olup, III. Ahmet'in annesi Gülnuş Emetullah Sultan için yaptırılmıştır.

(12) DENEL S., a.g.e., Ank. 1982, s. 22 - 23

(13) AREL A., a.g.e., İst. 1978, s. 40 - 104

(14) DENEL S., a.g.e., Ank. 1982, s. 25

(15) AREL A., a.g.e. İst. 1978, s. 40 - 104

(16) DENEL S., a.g.e., Ank. 1982, s. 25

(17) CEZAR M., a.g.e., İst. 1972, s. 1

(18) KUBAN D., a.g.e., İst. 1954, s. 5

(19) CEZAR M., a.g.e., İst. 1972, s. 3

(20) Geniş Bilgi İçin Bak: GÜNDÜZ M., "Matbaanın Tarihçesi ve İlk Kur'an-ı Kerim Basmaları", VAKIFLAR DERGİSİ, 12/1978, s. 343.

(21) Geniş Bilgi İçin Bak: LADY MANTAGU, Türk Mehtapları, İst. 1977, Tercüman Yayınları.

(22) AREL A., a.g.e., İst. 1978, s. 40 - 104

(23) EYİCE S., "18. yüzyılda Türk Sanatı ve Türk Mimarisinde Avrupa Neo-Klasik Üslup" SANAT TARİHİ YILLIĞI, İst. 1981/9 - 10, s. 163

3 - ÇORLU'LU ALİ PAŞA (KIŞLA) CAMİİ
(1716)

Kasımpaşa, Çarşıkapı'da olup, III. Ahmet Devri sadrazamlarından Çorlulu Ali Paşa tarafından yaptırılmıştır.

4 - AHMEDİYE CAMİİ: (1721)

Üsküdar Gündoğdu Caddesinde olup, Tersane Emni Ahmet Ağa tarafından yaptırılmıştır

5 - İSMAİL EFENDİ CAMİİ: (1724 - 1725)

Sultan Selim, Çarşamba Caddesinde olup, Şeyhülislam İsmail Efendi tarafından yaptırılmıştır.

6 - MİRZAZADE CAMİİ: (1728)

Üsküdar, Sultan Tepesinde olup, Şeyhülislâm Mirzazade Mehmet Sait Efendi tarafından yaptırılmıştır.

I. MAHMUT DÖNEMİ (1730 - 1754)

7 - HEKİMOĞLU ALİ PAŞA CAMİİ: (1734)

Hekimoğlu Ali Paşa semtinde, olup, Hekimbaşı Nuh Efendinin oğlu, sadrazam Hekimoğlu Ali Paşa tarafından yaptırılmıştır. Mimarı, Ömer Ağa'dır.

8 - BEŞİR AĞA CAMİİ: (1745)

Babıali, hükümet konağı civarında olup, kızlar ağası Hacı Beşir Ağa tarafından yaptırılmıştır.

9 - MURTAZA EFENDİ TEKKESİ CAMİİ:
(KAŞGER TEKKESİ CAMİİ): (1745)

Eyüp, İdris Köşkü civarında olup, Tophane nazırı ve tersane emini Yekçeşim Murtaza Efendi tarafından yaptırılmıştır.

10 - BEYKOZ CAMİİ: (1746)

Beykoz İskelesinde olup, Bostancıbaşı Mustafa Ağa tarafından yaptırılmıştır.

11 - İSKELE CAMİİ (HACI KEMALETİN CAMİİ): (1746)

Rumeli-Hisarı İskelesinde olup, ilk banisi Hacı Kemalettin'dir. Ancak, kitabesine göre 1746 yılında I. Mahmut yaptırmıştır.

12 - KANDİLLİ CAMİİ: (1751)

Kandilli İskelesinde olup, I. Mahmut tarafından yaptırılmıştır.

13 - KERİME HATUN CAMİİ: (1754)

Çengelköy, Kalantor Sokakta olup, Kerime Hatun tarafından yaptırılmıştır.

III. OSMAN DÖNEMİ (1754 - 1757)

14 - NUR-U OSMANİYE CAMİİ: (1748 - 1755)

Çarşıkapı, Nur-u Osmaniye'de bulunan bu caminin yerinde Şeyhülislam Saadettin Efendinin karısı Fatma Hatun adına bir mescit bulunmakta iken, bu mescit yıkılarak I. Mahmut'un buyruğu üzerine 1748 yılında Nur-u Osmaniye Camii'nin yapımına başlanmıştır. I. Mahmut'un ölümü üzerine, caminin yaptırılmasına III. Osman devam etmiş ve 1755 yılında cami tamamlanmıştır.⁽²⁴⁾ Camiye Osman'ın Nuru anlamında Nur-u Osmaniye adı verilmiştir. Mimarı, Simeon Kalfa ve bina emini Ahmet Efendi'dir.⁽²⁵⁾

15 - İHSANİYE CAMİİ: (1755)

Üsküdar, İhsaniye'de olup, Sultan III. Osman tarafından yaptırılmıştır.

III. MUSTAFA DÖNEMİ (1757 - 1774)

16 - AYAZMA CAMİİ: (1757 - 1760)

Üsküdar, Ayazma'da olup, Sultan III. Mustafa tarafından validesi, Mihrişah Emine Sultan ile kardeşi Süleyman'ın ruhuna yaptırılan bu caminin mimarı, Mehmet Tahir Ağa'dır.

17 - SULTAN MUSTAFA CAMİİ (İSKELE CAMİİ): (1760)

Kadıköy İskelesinde olup, III. Mustafa tarafından yaptırılmıştır.

18 - LALELİ CAMİİ: (1759 - 1763)

Aksaray, Laleli'de olup, III. Mustafa tarafından yaptırılmıştır. Mimarı, Mehmet Tahir Ağa, bina emini Ali Ağa'dır.

19 - PAŞABAHÇESİ CAMİİ: (1763)

Paşabahçesi'nde olup, III. Mustafa tarafından yaptırılmıştır.

20 - HAMAM CAMİİ (ALİ PERTEV CAMİİ): (1763)

Rumelihasır'nda olup, Türk denizcilerinden, Pertev Ali Paşa tarafından yaptırılmıştır.

(24) ÖZ T., İstanbul Camileri, I ve II. Cilt, Ank. 1962

(25) SÖZEN M., a.g.e., İst. 1975, s. 284

21 - PAŞALİMANI CAMİİ (ABDURRAHMAN AĞA CAMİİ): (1766)

Üsküdar, Paşalimanı'nda olup, III. Mustafa'nın silahtarı Abdurrahman Ağa tarafından yaptırılmıştır.

22 - ZEYNEP SULTAN CAMİİ (RUHİ SULTAN CAMİİ): (1769)

Gülhane Parkı karşısında olup, III. Ahmet'in kızı, İmrahor Mustafa Paşa'nın karısı Zeynep Sultan tarafından yaptırılmıştır. Mimarı, Mehmet Tahir Ağa'dır.

23 - YENİ FATİH CAMİİ: (1767 - 1771)

Fatih'de olan cami, 1462 - 1470 yıllarında klasik dönemde yapılmıştır. Ancak 1766 yılında bir zelzele sırasında yıkılmıştır. Bunun üzerine III. Mustafa tarafından, Mimar Mehmet Tahir Ağa'ya yeniden yaptırılmıştır.

24 - KARAKETHÜDA CAMİİ (BÜYÜKDERE CAMİİ): (18. yüzyılda III. Mustafa döneminde yapılmıştır.)

Büyükdere'de olan cami, III. Mustafa zamanı sadaret kethüdası Mehmet Ağa tarafından yaptırılmıştır.

25 - SAKA ÇEŞMESİ CAMİİ (SULTAN MUSTAFA CAMİİ - ÇAKMAKÇILAR CAMİİ) (18. Yüzyılda III. Mustafa döneminde yapılmıştır)

Çakmakçılar'da, Sandalcılar sokağında olup, Sultan III. Mustafa tarafından Saka Çeşmesi üzerine yapılmış fevkani bir camidir.

I. ABDÜLHAMİT DÖNEMİ (1774 - 1789)

26 - BEYLERBEYİ CAMİİ: (1776 - 1778)

Beylerbeyi İskelesi'nde bulunan camiyi Sultan I. Abdülhamit, annesi Rabia Sultan için yaptırmıştır.⁽²⁶⁾ Mimarı Mehmet Tahir Ağa ve bina emini Mustafa Efendidir.⁽²⁷⁾

27 - EMİRGAN CAMİİ: (1781)

Emirgan İskelesi'nde bulunan cami, Sultan I. Abdülhamit tarafından yaptırılmıştır.

28 - KALYONCULAR KIŞLASI CAMİİ (CEZAYİRLİ HASAN PAŞA CAMİİ): (1783)

Kasımpaşa İskelesi'nde bulunan camiyi Cezayirli Hasan Paşa yaptırmıştır.

29 - ŞEPSAFA KADIN CAMİİ: (1787)

Unkapanı, Atatürk Bulvarı'nda bulunan cami

I. Abdülhamit'in karısı Fatma Şepsafa Hatun tarafından yaptırılmıştır.

III. SELİM DÖNEMİ (1789 - 1807)

30- MİHRİŞAH SULTAN CAMİİ (HUMBARACIYAN KIŞLASI CAMİİ HALICIOĞLU CAMİİ) (1793)

Halicioğlu semtinde olup, III. Mustafa'nın zevcesi ve III. Selim'in validesi, Mihrişah Sultan tarafından yaptırılmıştır.

31 - TEŞVİKİYE CAMİİ: (1794)

Nişantaşı, Meşhur semtinde olup, III. Selim tarafından yaptırılmıştır.

32 - EYÜP SULTAN CAMİİ: (1798 - 1800)

Eyüp'teki cami, 1458 yılında Fatih zamanında yapılmıştır. III. Selim döneminde harap olması nedeniyle Hüseyin Efendi nezaretinde tekrar yapılmış ve yapımı 1800 yılında tamamlanmıştır.⁽²⁸⁾

33 - SELİMİYE CAMİİ: (1804 - 1805)

Haydarpaşa'da Selimiye Kışlası'nın yanında yer alan cami, III. Selim tarafından yaptırılmıştır. Mimarı, Uzun Yusuf Emin Paşa'dır.⁽²⁹⁾

34 - KURUÇEŞME CAMİİ: (TEZKERECİ CAMİİ): (18. yüzyıl)

Kuruçeşme, Alayemini sokakta yer alan cami, Tezkereci Osman Efendi tarafından yaptırılmıştır.

35 - İNCİRKÖKÜ CAMİİ: (18. yüzyıl)

Beykoz, Paşabahçe'de yer alan camiyi önce Bostancıbaşı Sinan Ağa yaptırmıştır. Ancak 18. yüzyılda Bostancıbaşı Dürrizade Hüseyin Ağa yeniden yaptırmıştır.⁽³⁰⁾

18. YÜZYIL İSTANBUL CAMİLERİNİN GENEL ÖZELLİKLERİ

Osmanlı camileri yüzyıllar boyunca, bir plan gelişimi içinde yer almıştır. Ancak 18. yüzyıl istanbul camilerine plan açısından bir değişiklik getirmemiştir. Genellikle kare planlı, üzeri kubbe

(26) ÖZ T., a.g.e., I ve II. Cilt, Ank. 1962

(27) ÜÇÜNÇÜOĞLU K., "Beylerbeyi Camii" RÖLÜVE VE RESTORASYON, 2/1975

(28) ÖZ T., a.g.e., I. ve II. Cilt, Ank. 1962

(29) KONYALI I. H., Üsküdar Tarihi, İst. 1976, s. 259

(30) ÖZ T., a.g.e., I. ve II. Cilt, Ank. 1962

ile örtülü bir ibadet mekânı görülmektedir. Merkezi kubbe, Fatih camiindeki gibi dörtgen, Eyüp Sultan camiindeki gibi sekizgen ve Hekimoğlu Ali Paşa camiindeki gibi altıgen şemalar üzerine oturmaktadır. Nur-u Osmaniye, Ayazma, Beylerbeyi, Lâleli gibi camilerde ise tek kubbe ibadet mekânını örtmektedir. Yani, Erken Osmanlı camilerindeki plân tipi ile benzerlik gösteren, tek mekânlı, tek kubbeli bir plân söz konusudur. Kubbeye geçiş elemanları, tromp ya da pandantif olmaktadır. Bu dönem camilerinin iki yanında gelişim gösteren galeriler, mekâna genişlik sağlamaktadır. Nur-u Osmaniye ve Lâleli camilerinin yan galerileri bu gelişimin güzel örneklerini yansıtmaktadırlar. 18. yüzyılda mihrabın dışa taşkın olarak bir hücre şeklini aldığı görülmektedir. Hekimoğlu Ali Paşa, Lâleli, Nur-u Osmaniye, Beylerbeyi, Eyüp Sultan gibi camilerde de görülen, mihrabın başlı başına bir bölüm olarak düşünülmesi, Osmanlı mimarisinde geç dönem özelliğidir.

Ancak, klâsik plân tipinin uygulandığı, 18. yüzyıl İstanbul camilerinin kuzey cepheleri Erken Osmanlı camilerinden farklı bir görünüm arz etmektedir ki; bu son cemaat yeri, hünkâr mahfili ve minârelerin kaynaşmasından oluşan bir farklılıktır. Bu cephe bu yüzyıldan itibaren, 19. yüzyıl sonuna kadar bir gelişim göstermiştir.

Beylerbeyi camiindeki gibi 18. yüzyıl sonlarında iki katlı son cemaat yerleri görülmeye başlamıştır (Resim: 17). Yüzyıl sonunda karşımıza çıkan bu iki katlı son cemaat yeri cephelerinin köşk görünümünü aldığı dikkati çeker. Avrupa köşklerinde olduğu gibi bu dönem camilerinde son cemaat yerlerinin merdivenlerle çıkılan yüksek bir alt kaide üzerinde yer alması, yine bir batı etkileşiminin sonucu olabilir. Bu dönem camilerinin kuzey cephesinde izlenen görünüm, köşkler gibi sivil mimari örneklerini anımsatmaktadır. Hekimoğlu Ali Paşa camiindeki gibi minâreleri de kapsayarak iki yana doğru genişleyen son cemaat yerlerinin saçakları, sivil mimari örneklerine benzerdir. Beylerbeyi, Şepsafa Kadın, cami örneklerinde de bu izlenebilmektedir (Resim: 17-20).

Hünkâr mahfillerinin gelişmesiyle ortaya çıkan, hünkâr köşkü, hünkâr kasrı, hünkâr dairesi denilen yapılar, 18. yüzyıl İstanbul camilerinde görülen önemli bir yeniliktir. Osmanlı geç dönem camilerinde kuzey cepheler izlendiği zaman, önce son cemaat yerleri ile bütünleşen Hünkâr Daireleri dikkati çeker. 19. yüzyıl sonlarında da hünkâr dairesi gelişimi devam etmiş ve son cemaat yerlerini etkisi altına alarak Erken ve Klâsik Osmanlı dönemi camilerindeki tipik son cemaat yeri anlayışını tamamen ortadan kaldırmıştır. İlk Hünkâr

köşkü Sultan I. Ahmet'in 1616 yılında yapımını başlattığı Sultan Ahmet Külliyesinde görülmektedir. 17. yüzyıldan itibaren görülmeye başlayan Hünkâr Köşkleri, 18. ve 19. yüzyıl boyunca büyük bir gelişim içerisinde yer alarak kütle ve etkinlik açısından camilerin önemli bir bölümünü oluşturmuştur. Osmanlı camilerine eklenen bu hünkâr köşkleri, dini mimârimizde câzip bir kütle kompozisyonunun ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Hünkâr daireleri yeni yapılan 18. yüzyıl İstanbul camilerinde görüldüğü gibi, daha önceki yüzyıllarda yapılan camilere de ilâve edilmiştir. 18. yüzyıl İstanbul camilerinde, genellikle son cemaat yerlerinin üst kısmında hünkâr mahfilinin bulunduğu ikinci kat, padişahın maiyetiyle beraber gelip ibadet ettiği, dinlendiği yer olmuştur. Hünkâr mahfilleri, giderek rampalı girişleri olan kapalı ve ayrı birer bölüm hâlini almıştır (Resim: 16). Bu bölümlerin rampalı girişlerinin başlangıcında, büyük ve süslü kapı genellikle geniş bir saçakla gölgelendirilmiştir (Resim: 15). Mahfile rampa ile ayrı bir giriş, bu yüzyılda ilk defa Hekimoğlu Ali Paşa camiinde görülmektedir. Ayrıca yenilik olarak bu gelişim Nur-u Osmaniye, Lâleli camilerinde de görülmektedir (Resim: 15-16). Hünkâr mahfilleri, Beylerbeyi, Selimiye camilerindeki gibi, 18. yüzyıl sonlarında apartman şeklinde bir çok odadan meydana gelmiştir (Resim: 17). Selimiye camiinde, son cemaat yerlerinin köşk şeklinde bir hünkâr mahfili ile bütünleşmesi ve yapıya dıştan bitişen bir kanat şeklini alması, 18. yüzyıl sonunda gelişerek, 19. yüzyıl İstanbul camilerinin özelliklerini de oluşturmuştur. Hünkâr köşklarinin plânlanmasında dikkat edilen noktalardan biri de, sivil mimârimize benzeyen cepheleridir. Genellikle 18. yüzyıl camilerinin bu cepheleri İstanbul'un güzel manzaralarına açıktır (Resim: 17). I. Abdülhamit tarafından yaptırılan Beylerbeyi camiinde de görüldüğü gibi, bazı odalar alttan sütun ve kemerlerle desteklenmiş cumbalar şeklinde, cepheden dışarı taşırılmıştır.⁽³¹⁾ (Resim: 17-19). Cami cephelerinin bu yönde gelişmesinin, hünkâr mahfillerinin giriş cephelerinde bir çeşit köşkle tamamlanmasının nedeni, toplumsal yaşayışla ilgilidir. Bu yenilik, çağın yaşama ve davranış koşulları içinde çözümlenebilir. Padişah bu yıllarda ömrünü saray duvarları arasında değil de, başkentin çeşitli yerlerinde, özellikle de Boğaz kıyılarında yaptırdığı saray, köşk ve kasırlarda konaklayarak geçirmiştir. Başka bir deyişle, camilere eklenen hünkâr köşkleri, saray duvarları dışında sürdürülen bir yaşamın durak yeri sayılabilir. Camilerdeki hünkâr köşkleri, Cumhuriyet'in ilâ-

(31) ÖNGE Y., "İstanbul Camilerinde Hünkâr Mahfilleri" ÖNASYA, 4/1968, s. 8 - 9

nından ve halifelğin kaldırılmasından sonra işlevini kaybetmiştir.

Beylerbeyi, Şepsafa Kadın camilerinde görüldüğü gibi kubbe ve minâreleri göz önüne alınmadığı takdirde, bu yüzyıl camilerinin kuzey cephele-ri konut mimârisi örneklerine benzemektedir (Resim: 17-20).

Son cemaat yeri, hünkâr mahfili ve minârelerin kaynaştığı 18. yüzyıl İstanbul camilerinin kuzey cephesinde bir bütünlük dikkati çeker. Genellikle son cemaat yerlerinin iki yanında yer alan minâreler hünkâr mahfili ile bir bütünlük içerisinde. Bu dönemde Nur-u Osmaniye, Ayazma, Selimiye camilerinde görüldüğü gibi minâre kaideleri alışılmışın dışında bölüntülere uğramıştır (Resim: 9-22). Beylerbeyi camiindeki gibi bu dönemde ilk kez minâre kaideleri üzerinde, soğan biçimli pabuçluk kısmı ile karşılaşılmalıdır. Selimiye ve Ayazma camii minârelerinin pabuçluk kısımları ise, klâsik Osmanlı mimârisine yabancı formlar içerisindedirler (Resim: 9-22). İnce zarif minâre gövdeleri, değişik külâh şekilleri yine bir değişimin göstergesidir (Resim: 13-20).

18. yüzyılın ilk yarısında İstanbul cami avlularında, ibadet mekânındaki gibi klasik şema uygulanmıştır. Dörtgen, revaklı, şadırvanlı bir avlu sözkonusudur. Bu şemaya uymayan tek örnek Nur-u Osmaniye camiinin çok kenarlı "U" biçimli şadırvansız, revaklı avlusudur. Ancak yüzyıl sonlarına doğru, Beylerbeyi camii avlusu gibi, revaklı, dörtgen avlu anlayışının kısmen değiştiği, daha çok bahçemsi bir avlu anlayışının benimsendiği görülür. Yani yüzyıl sonunda, revaklı avludan ziyâde bahçe tipi serbest avlular benimsenmiştir. Ana caddeye veya denize açılan bahçe görünümündeki bu avlu anlayışı 19. yüzyılda da devam etmiştir. 18. yüzyıl camilerinin ibadet mekânı klâsik şemaya bir farklılık getirmemişse de, yüzyıl sonlarında cami avlularında bir değişim izlenmektedir. Yani plân açısından yenilik, ibadet mekânı dışında olup, son cemaat yeri, hünkâr mahfili bütünlüşmesi ve yüzyıl sonlarına doğru avlu şeklinde görülmektedir. Ayrıca yüzeyler üzerindeki yabancı motifler, oranlardaki değişim ve yüzeylerdeki hareketlilik 18. yüzyıl İstanbul camilerinin yeniliği olmuştur.

Bu dönem camilerinde, ince uzun sütunların zerafeti dikkat çekicidir. Artık paye yerine sütun tercih edilmektedir. Beylerbeyi camii içindeki yivli yüksek kaideye oturan sütunlar da değişik bir uygulamayı yansıtmaktadır.

Hekimoğlu Ali Paşa camiinden itibaren, artık baklavali, mukarnaslı sütun başlıklarının ortadan kalktığı görülmektedir. Çorlu'lu Ali Paşa camiinin son cemaat yerindeki sütun baş-

lıkları dahi alışılmışın dışındadır (Resim: 2). Bu dönem sütun başlıklarında iyon, korint, deniz kabuğu (istridye) biçimi gibi bazı Osmanlı mimârisine yabancı motiflerin kaynaşmasıyla oluşan bir çeşitlemeye gidilmiştir (Resim: 8-14-18-19-21-22). Ayazma ve Zeynep Sultan camileri gibi örneklerde ise, sütun başlıkları üzerinde yastık (impost) kullanılmıştır. Kısaca, sütun ve sütun başlıklarında Hekimoğlu Ali Paşa'dan itibaren bir değişim izlenmektedir. 18. yüzyılda, bu ince ve zarif sütunları, yabancı motifli sütun başlıklarını birleştiren kemerlerin biçimleri de klâsik dönemden farklılık taşır. Klâsik dönem sivri kemerlerinin yerini Barok profilli kemerler almıştır.⁽³²⁾ Dört merkezli kaş kemerler gibi geniş ve yayvan kemerler görülen diğer şekillerdir. Yani oranlardaki değişim kemer açıklıklarında da izlenmektedir. Bu geniş kemerler, Hekimoğlu Ali Paşa, Lâleli, Ayazma gibi camilerde de görülmektedir. Ayrıca, Nur-u Osmaniye ve Selimiye camilerinde görüldüğü gibi, kemerlerin kilit taşlarının (Resim 8-21-22) ve Lâleli camiinde görüldüğü gibi, son cemaat yerinin orta kemeri yüksek tutularak giriş aksının belirginleştirilmeğe çalışıldığı izlenmektedir.

Bu dönemde yuvarlak, oval ve ince uzun olmak üzere, değişik şekillerde ve bol miktarda pencere kullanıldığı dikkati çekmektedir. Nur-u Osmaniye camiinde kullanılan barok stildeki 174 pencere camie bol ışığın girmesini sağlamaktadır. Zeynep Sultan, Hekimoğlu Ali Paşa, Lâleli camilerinde de görülen yuvarlak pencereler ise Klâsik Osmanlı mimârisine yabancıdır (Resim: 3-4-13).

Çorlu'lu Ali Paşa, Ahmediye, İsmail Efendi, Hekimoğlu Ali Paşa, Beşir Ağa, Nur-u Osmaniye, Lâleli camileri gibi 18. yüzyıl İstanbul camilerinin çoğu fevkânidir. Avrupa köşklerinde olduğu gibi, camilerin yüksek bir alt kaide (subasman) üzerinde yer alması, yapıyı yüksek gösteren unsurlardandır.

Merdivenler de bu 18. yüzyıl Osmanlı camilerinin yükseklik etkisini destekleyen unsurlar arasındadır. 17. yüzyılda Sultan Ahmet, Yeni cami gibi örneklerde görülen merdiven düzeni bu yüzyılda daha büyük bir gelişim içerisindedir. Yelpaze gibi, üç taraflı; dörtgen veya yarı daire merdivenli girişler dikkat çekicidir. Anıtsal girişleri oluşturan, yayvan basamaklı merdiven düzeni de döneme özgü bir özelliktir. Ayazma, Nur-u Osmaniye, Lâleli, Beylerbeyi gibi camilerde bu gösterişli merdiven düzeni izlenebilmektedir (Resim: 10-18-21).

(32) EYİCE S., "a.g.m" SANAT TARİHİ YILLIĞI, 1st. 1981/9 - 10, s. 163

Yine aynı camilerde, kubbe kasnağının yüksek tutulması, çift kasnak varmış gibi görünüm verilmesi, böylece ana kubbenin tek başına bırakılarak belirginleştirilmesi de yükseklik izlenimi veren önemli noktalar (Resim: 20). Ayrıca, ince uzun minâreler (Resim: 17), ince uzun köşe kuleleri ve ince uzun pencereler, hep camilere yükseklik kazandıran, bu dönemde gelişim kaydetmiş özelliklerdir. Bunların en güzel örnekleri devrin sembolü sayılan Lâleli, Nur-u Osmaniye ve Ayazma camilerinde görülmektedir. Aslında, 18. yüzyıl İstanbul camilerinin yükseklik izlenimi veren görünüşleri önemli bir özellik olarak ele alınabilir. Dikine gelişen bir kütle ifadesi, Nur-u Osmaniye ve Ayazma camilerinde oldukça rahat izlenebilmektedir.⁽³³⁾ Bu dönem yapılarının fevkâni olması, merdiven düzeni, kubbe kasnağının yüksek tutulması, ince uzun minâreler, köşe kuleleri, pencereler, hep yükseklik duygusunu veren belli başlı unsurlar arasındadır. Bütün bu özelliklerin birleşmesiyle ortaya çıkan yükseklik anlayışı, Hekimoğlu Ali Paşa camiinden beri yüzyıl boyunca sürekli bir gelişim göstermiştir.

Cephelerde kuş evleri geleneği, bu yüzyılda Ayazma camiinde, daha sonra Selimiye camiinde görülür. Bunlar adeta sivil mimarimizin maketi gibidir (Resim: 12).

Nur-u Osmaniye camiinde olduğu gibi bu dönemde katlar arası, askı kemerler ve saçaklar; silme korniş ve dışa taşkın profillerle belirginleştirilerek cephelere canlılık getirilmiştir (Resim: 6-7). Ayazma camiinde görüldüğü gibi, cephelerde barok etkiyi yansıtan alem bitişli plastırlar dikkat çekicidir (Resim: 9-13). C ve S kıvrımlarının çok çeşitli örneklerini izlediğimiz bu dönem camilerinin cephelerinde hep estetik unsurlar ön plânda yer almıştır. Akant yaprakları, kartuşlar, gırlantlar, deniz kabuğu ve perde motifleri gibi çok çeşitli kıvrımlar cephelerde izlenebilen yoğun batı etkili bezeme öğeleridir. Nur-u Osmaniye camii bu dönemin en çok barok izler taşıyan yapısıdır. Özellikle mihrapta olmak üzere camiler içerisinde, mermer, mermer taklidi ve yaldızın bir arada kullanılması da bir Avrupa etkisidir. Lâleli ve Ayazma camilerinde bunların güzel örnekleri görülmektedir.

18. yüzyıl cami plânlarında, mihrabın dışa taşkın ayrı bir bölüm gibi düşünülmesi, doğu ve batıda yer alan galeriler, kuzeyde hünkâr mahfili, son cemaat yeri, minâre bütünleşmesi, bahçe görünümlü avlular gibi bazı gelişmeler dışında temelde bir değişiklik yoktur. Plân dışında görülen yenilikler, yüzeydeki hareketlilik, bezemede ki yoğunluk ve buralarda kullanılan batı etkili yabancı motiflerdir ki, bunlar dönemin cami cephelerinde rahatlıkla izlenebilmektedir.

SONUÇ

18. yüzyıl Osmanlı camileri, kronolojik bir gelişim içinde Geç Dönem Osmanlı mimârisine farklı bir anlayış getirmiştir. Ancak bu farklılık, 18. yüzyıl başlarında kendini pek göstermezken, yüzyıl ortalarından itibaren giderek artış göstermiştir. 18. yüzyıl camilerindeki yenilikler, aslında sosyal yapıdaki değişikliklerle iç içedir. Tabii ki, bu sosyal yapıdaki değişiklikler de yine batıdan gelen yabancı etkiler sonucunda gerçekleşmiştir. Sultanların Topkapı Sarayının dışına çıkması, halkın Üsküdar gibi kıyı semtlerinde yalılar, köşkler yaptırmaları, sosyal yaşantıda dışa açılmayı yansıtırken, bu durum camilerde de izlenebilmektedir. Bol pencere kullanımı, cami cephelerinde dışa açıklığın bir örneği olarak gösterilebilir. 18. yüzyılda, artık resmi ilişkilerde olduğu kadar, günlük yaşantıda da dışa dönüklük ağır basmaya başlamıştır. Başka bir deyişle, camilere eklenen hünkâr daireleri, kıyılarda yapılan köşkler, kasırlar, hep saray duvarları dışında sürdürülen bir yaşamı vurgulamaktadır. Bu yüzyılda, padişahlar başkentin çeşitli yerlerinde konaklamışlardır. 18. yüzyıl camilerinin yerlerini incelediğimiz zaman, büyük bir kısmının başta Üsküdar olmak üzere kıyılarda ve kıyılara yakın semtlerde yapılması, sahil şeridine kayışın başka bir işaretidir. III. Mustafa'nın yaptırdığı Lâleli camii, şehir içindeki Selatin camilerin son örneğidir. Daha sonrakiler Boğaz ve civarında görülmektedir.⁽³⁴⁾

1710 yılında tamamlanan Üsküdar Yeni Valide camiinde yabancı tesirlere henüz ne plânda, ne dekorasyonda rastlanmamaktadır (Resim: 1). Bu cami, 17. yüzyıl mimâri anlayışında yapılmıştır. Ancak 18. yüzyılın erken örneklerinden biri olan Hekimoğlu Ali Paşa camiinde artık yabancı etkiler belirginleşmeye başlamıştır (Resim: 34). Bu da, 17. yüzyıldaki klâsik anlayışın bittiğini göstermektedir.⁽³⁵⁾ Bu etkiler, diğer yapılarda giderek daha belirginleşerek devam ederken, Nur-u Osmaniye camiinde zirveye ulaşmıştır (Resim: 5). Zaten Nur-u Osmaniye camii, geleneksel mimârimizin dışına çıkan ilk ve tek örnektir. Aslında Nur-u Osmaniye camii, diğer cami örneklerine kıyasla, özellikle kendinden sonra yapılan ve daha sade olan camilere göre adeta erken yapılmıştır denilebilir. Sanki Nur-u Osmaniye camii, 18. ve 19. yüzyılın tüm birikimi sonucunda, yani 19. yüzyıl sonunda ortaya çıkmalı idi, ya da Nur-u Osmaniye camiinden sonra onu aşan örnekler olmalıydı diye düşünülebilir. Oysa Nur-u Osmaniye

(33) CEZAR M., a.g.e., İst. 1972, s. 5

(34) ÖZ T., a.g.e., Ank. 1962, I. Cilt.

(35) KUBAN D., a.g.e., İst. 1954

camiiinden sonra, Zeynep Sultan Cami gibi geçmişten gelen değerlerden kopamayan örnekler de görülebilmektedir.⁽³⁶⁾ Ancak, Nur-u Osmaniye camii gibi bir sultan yapısı ile, herhangi bir yapının birbirinden farklı olabileceğinin de göz önünde bulundurulması gerekir. 18. yüzyılın önemli örneklerinden Lâleli camii de, sonra yapılmasına rağmen, Nur-u Osmaniye camiine göre daha gelenekseldir. Lâleli camii, tıpkı Ayazma camiinde olduğu gibi, kendinden önceki camilerde uygulanan Barok doğrultusundaki yenilikleri tekrarlamaktan öteye gitmemiştir. Zaten 18. yüzyıl camileri batı etkisiyle gelen yenilikler içerisinde derken,, o dönemde yapılan irili ufaklı tüm camileri kastetmek tabii ki doğru olmaz. Fakat, Nur-u Osmaniye camiinden sonra sultanların yaptırdığı camiler de Nur-u Osmaniye camiini aşamamıştır. Bu konu

devletin ekonomik yapısındaki zayıflığa da bağlanabilir. Çünkü 18. ve 19. yüzyıl, artık imparatorluğun çöküş dönemidir. Bu, ekonomiye de yansımıştır.

Kısaca, 18. yüzyılda mimârimize giren Barok etkiler, türbe, sebîl ve çeşmelerde olduğu gibi cami yüzeylerinde de kendini göstermiştir. İçbükey ve dışbükey yüzeylerin karşılığı, yüzeylerde dalgalanmalara neden olmuştur. Klâsik motifler yerlerini batılı motiflere bırakmıştır. 18. yüzyıl camilerinde görülen ve 19. yüzyılda gelişerek devam eden tüm yenilikler, daha çok dış düzlemle ilgilidir. Bu yenilikler, yapıları değiştirmekten çok, bir başka görünmelereni sağlamıştır.

(36) AREL A., a.g.e., İst. 1978, s. 40 - 104

RESİM: 1

Üsküdar Yeni Valide Camii genel görünüş - 1939

RESİM: 2

Çorlu'lu Ali Paşa Camii son cemaat yeri - 1970

RESİM: 3

Hekimoğlu Ali Paşa Camii yan cephe - 1952

RESİM: 4
Hekimoğlu Ali Paşa Camii güney cephe - 1952

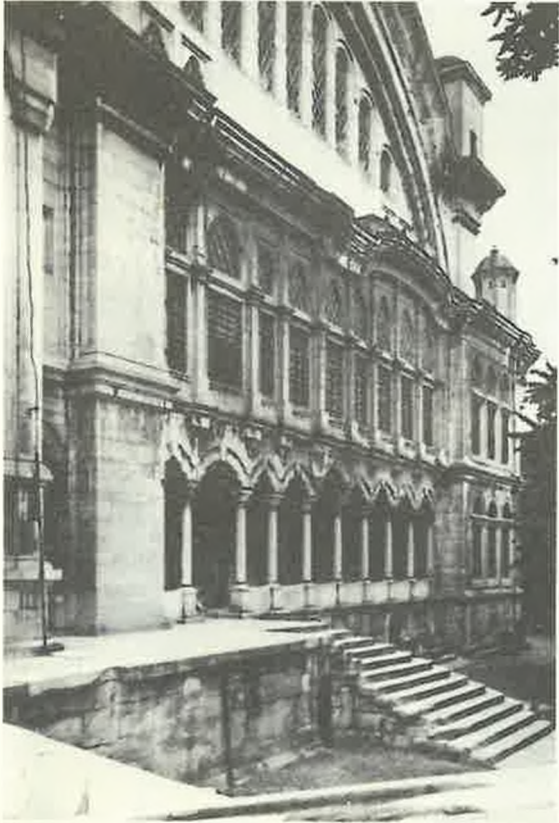

RESİM: 5
Nur-u Osmaniye Camii Genel Görünüşü - 1984

RESİM: 7
Nur-u Osmaniye Camii yan cepheden ayrıntı - 1984

RESİM: 6
Nur-u Osmaniye Camii yan cephe - 1941

RESİM: 8
Nur-u Osmaniye Camii avlu revakları - 1941

RESİM: 9
Ayazma Camii Genel Görünüş - 1966

RESİM: 11
Ayazma Camii Hünkâr Mahfili - 1939

RESİM: 13
Laleli Camii genel görünüş - 1984

RESİM: 14
Laleli Camii avlu revakları - 1984

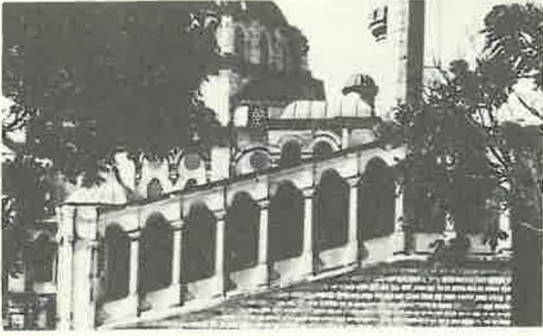
RESİM: 10 Ayazma Camii kuzey cephesi - 1939

RESİM: 12
Ayazma Camii
Kuş Evi

RESİM: 15
Laleli Camii Hünkâr Mahfili girişi - 1984

RESİM: 16
Laleli Camii Hüsnâ Mahfili rampası - 1951

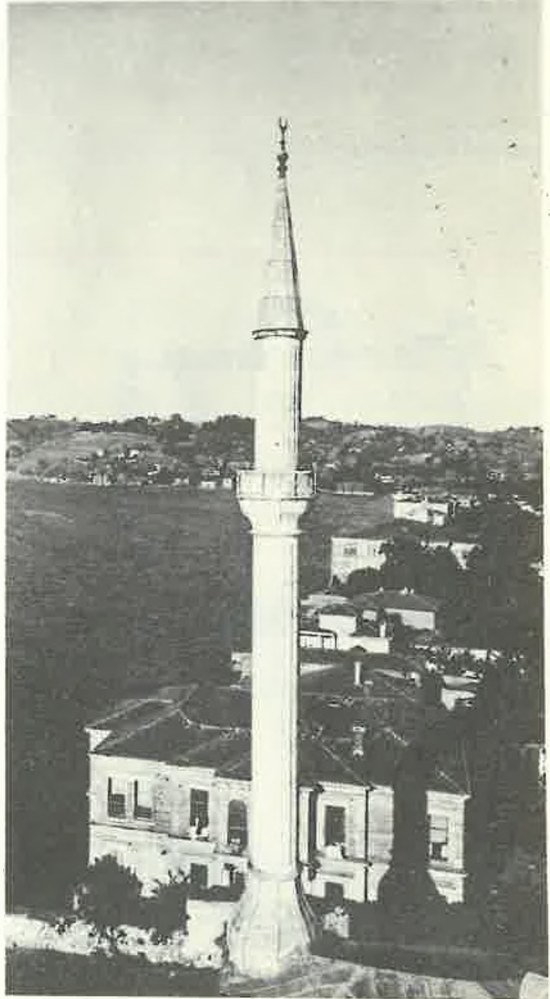

RESİM: 17
Beylerbeyi Camii genel görünüş

RESİM: 18
Beylerbeyi Camii kuzey cephesi - 1970

RESİM: 19
Beylerbeyi Camii kuzey cephesi (1970) ve minaresi (1952)

RESİM: 20
Şeşsafa Kadın Camii genel görünüş

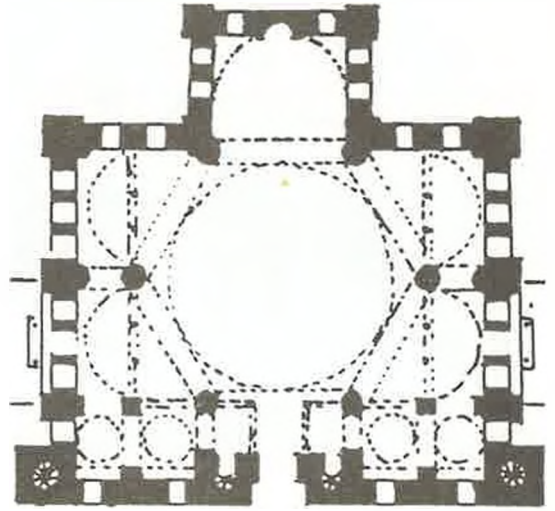

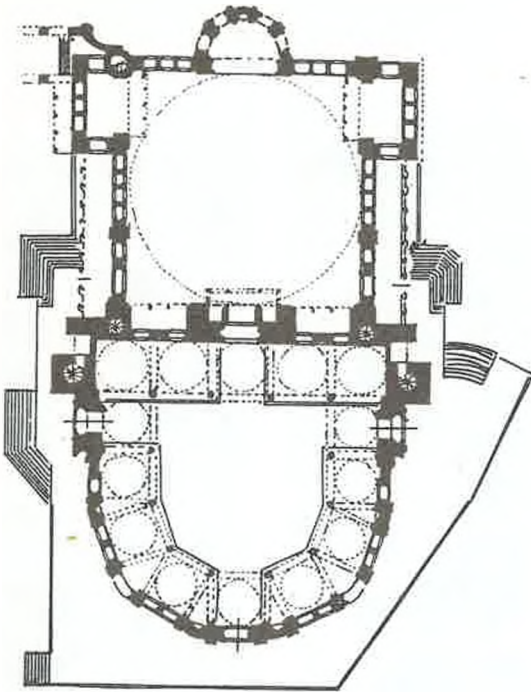
RESİM: 21
Selimiye Camii girişi

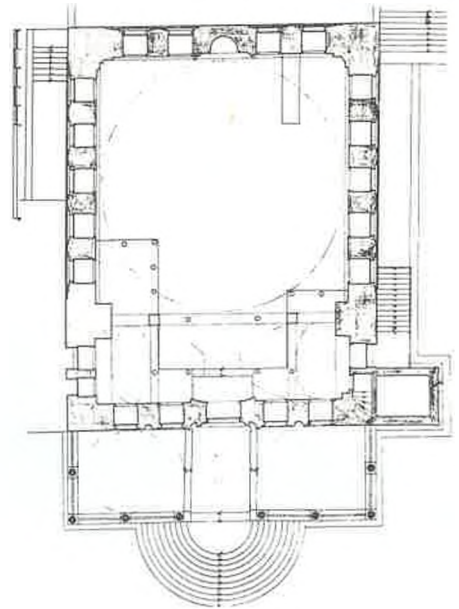
RESİM: 22
Selimiye Camii kuzey cephesi

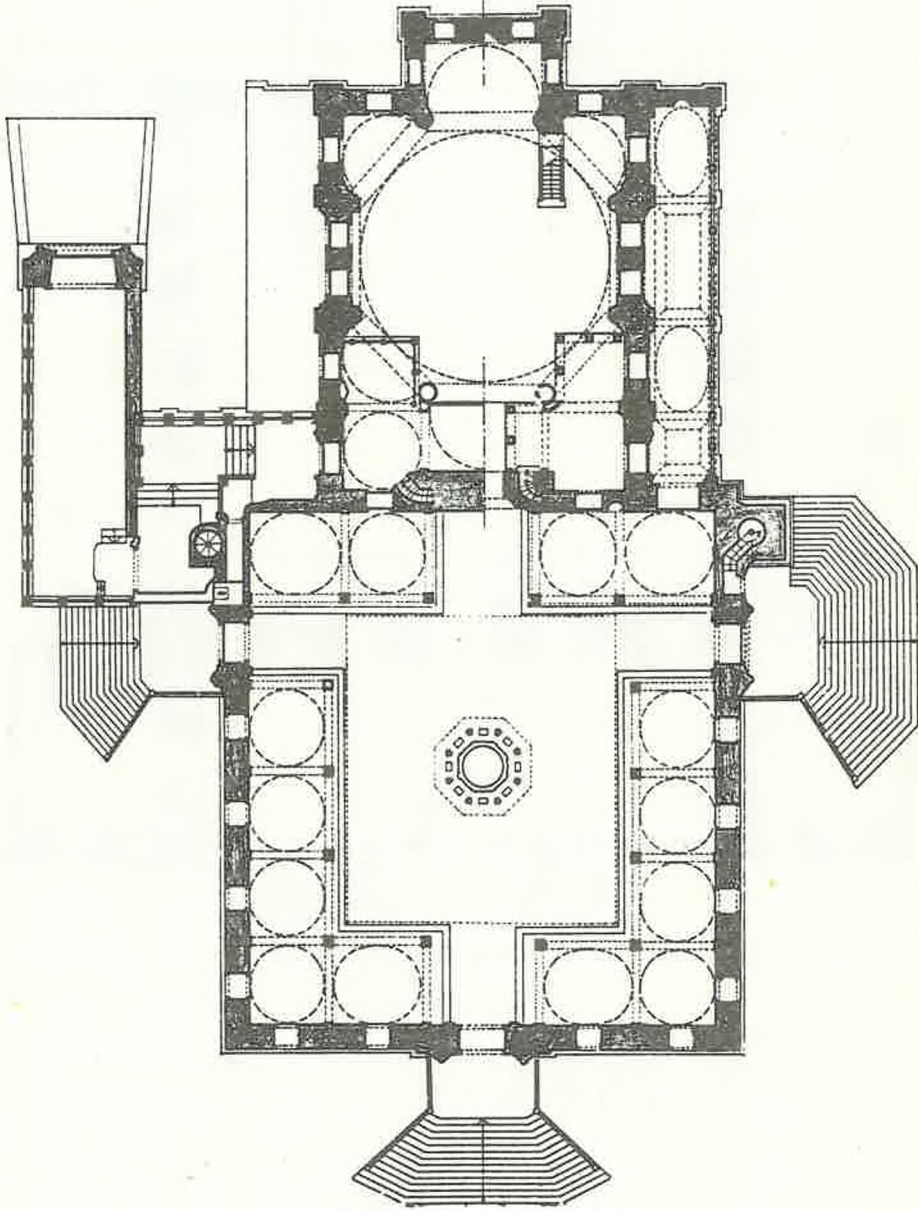
PLAN: 1
Hekimoğlu Ali Paşa Camii Planı

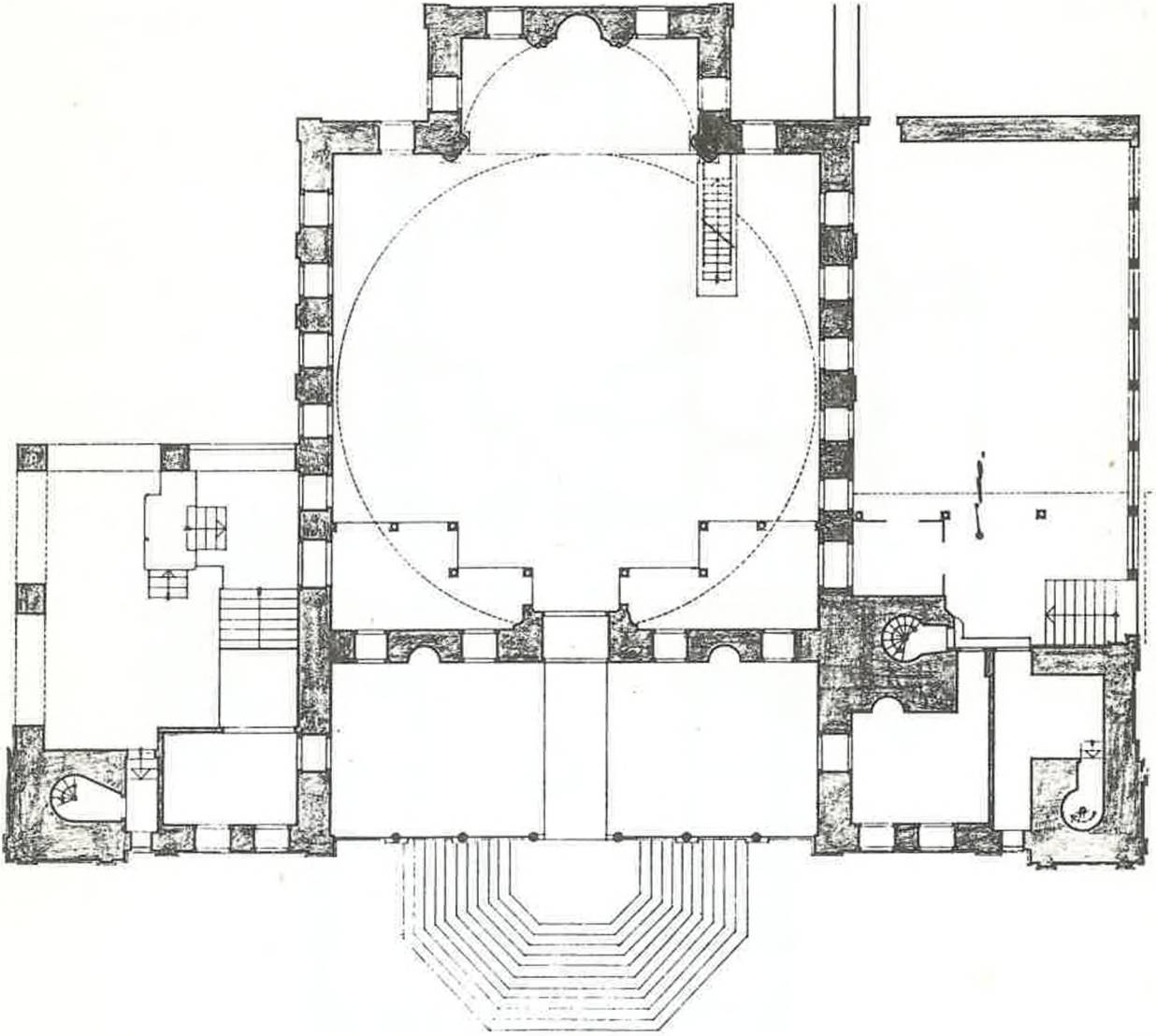
PLAN: 2
Nur-u Osmaniye Camii Planı

PLAN: 3
Ayazma Camii Planı

PLAH:4
Laleli Camii Planı

PLAN: 5
Beylerbeyi Camii Planı